

Osiemnastowieczne fajki gliniane z Bydgoszczy. Możliwości i ograniczenia interpretacji źródeł

Podczas badań archeologicznych staromiejskiego centrum Bydgoszczy oprócz innych zabytków odkryto znaczną liczbę fragmentów glinianych fajek¹. Należą one do kategorii zabytków dość powszechnie występujących w nowożytnych poziomach kulturowych wielu podobnych stanowisk. Różnorodność informacji zakodowanych w fajkach stwarza liczne możliwości badawcze². Mimo to, wytwórczość fajczarska pozostaje tematem słabo opracowanym przez polskich archeologów, zwłaszcza w porównaniu z osiągnięciami badaczy zachodnioeuropejskich³. W ostatnim dziesięcioleciu w Polsce zarysowała się dodatkowa dysproporcja pomiędzy ośrodkami, w których archeolodzy docenili już rangę poznawczą fajek glinianych (Gdańsk, Gorzów Wielkopolski, Warszawa, Toruń i Wrocław), a pozostałymi regionami, gdzie zabytki te nadal budzą przede wszystkim zainteresowanie kolekcjonerów⁴. Skupianie uwagi na samym tylko przedmiocie, jego estetyce i pięknie, prowadzi do pomijania kontekstu historycznego znalezisk fajek, niedostrzegania problemów takich jak różnice w upodobaniach użytkowników, skład społeczny grupy palaczy tytoniu, czy wreszcie kierunki handlu wyrobami fajczarskimi. Niniejszy komunikat jest więc próbą takiej właśnie prezentacji omawianej kategorii zabytków oraz uchwycenia specyfiki obiegu jednego z przedmiotów codziennego użytku wśród mieszkańców osiemnastowiecznej Bydgoszczy – na przełomie XVI–XVII w. prężnego, liczącego kilka tysięcy mieszkańców ośrodka handlu międzynarodowego i krajowego, w XVIII w. jednak zdecydowanie podupadłego (ok. 1000 mieszkańców). Powrót gospodarczej pomyślności przyniosła Bydgoszczy po zagarnięciu miasta przez Prusy polityka Fryderyka II. Na początku XIX w. liczyło ono, podobnie jak dwa wieki wcześniej, około 4 000 mieszkańców⁵.

*

¹ Zob. np. M. Wiewióra, *Opis inwentarza zabytków wydzielonych (varia) odkrytych podczas badań w Bydgoszczy w sezonie 1992*, [w:] *Sprawozdanie z badań Zespołu do Dziejów Bydgoszczy w 1992 r.*, Bydgoszcz–Toruń 1993, s. 90–92.

² K.M. Kowalski, *Artefakty jako źródła poznania*, Gdańsk 1996, s. 127–132.

³ D.R. Atkinson, A. Oswald, *London clay tobacco pipes*, Oxford University 1969; G.H. Duco, *De nederlandse kleipijp. Handboek voor dateren en determineren*, Leiden 1987; L. Libert, *Die Tonpfeifenmanufaktur Weissenspring*, „Knasterkopf”, z. 2, Höhr-Grenzhausen 1990; B. Thier, *Die Tonpfeifenfunde aus der Karlsburg in Bremerhaven (1672–1680)*, tamże, z. 3, Höhr-Grenzhausen 1990, i inne.

⁴ Z najnowszych prac por.: D. Miklaszewicz, *Fajki z badań archeologicznych w Toruniu*, „Pomorania Antiqua”, t. XVI, 1995, s. 329–356; T. Witkowska, *Fajki z badań archeologicznych na placu dominikańskim we Wrocławiu*, „Silesia Antiqua”, t. 39, 1998, s. 283–336. Forum skupiającym miłośników fajczarstwa jest pismo „Dawna Fajka Gliniana”.

⁵ Z. Guldon, *Zaludnienie Bydgoszczy w XVI–XVIII wieku*, Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, Bydgoszcz 1964, nr 2, s. 114; F. Mincer, *Miasta ziem nadnoteckich (ze szczególnym uwzględnieniem Bydgoszczy) w latach 1772–1815. Problematyka historyczna, historiograficzna i źródłoznawcza*, [w:] *Bydgoszcz. 650 lat praw miejskich*, red. M. Grzegorz, Z. Biegański, Bydgoszcz 1996, s. 100–101.

W budowie jednorodnych fajek glinianych wyodrębnić można: główkę, do której wkładano tytoń, cybuch zakończony ustnikiem z kanałem dymowym w środku (łączącym się z komorą główki), oraz na dole główki cylindryczną ostrogę zakończoną ściętą piętą, na której wytwórcy odciskali swój znak⁶. Przy opisywaniu fajek jednorodnych z ziem polskich autorstwa jest terminologia ustalona na podstawie publikacji obcojęzycznych, których autorzy posługują się jednolitymi i precyzyjnymi pojęciami (D.H. Duco, A. Akerhagen, E.G. Ayto, F.H. Friedrich i inni). Uzupełniają ją terminy wprowadzone przez polskich kolekcjonerów fajek (J. Charytoniuk, E. Zimmerman), postulujących zachowanie nazewnictwa przyjętego w naszej tradycji fajczarskiej⁷.

Znaczną część wśród znalezisk fajek, także w Bydgoszczy, stanowią fragmenty główek, cybuchów i ustników pozbawione znaków identyfikacyjnych. Kluczowym przedmiotem zainteresowania są natomiast te wszystkie wyroby fajczarskie, które zachowały czytelną cechę charakterystyczną, a więc elementy zdobnicze lub inskrypcyjne, identyfikujące miejscowość wytworzenia i osobę producenta. Do rzadkości należą zdobione główki, opatrzone dewizami. Częściej spotyka się główki gładkie, z zachowanymi sygnaturami. Ciekawą kategorią znalezisk są także cybuchy o bogatej ornamentyce, zawierające również inskrypcje z nazwiskami właścicieli manufaktur (np. M.: BREM/IN GOUDA)⁸. Chronologia fajek wyznaczana jest według form główek, które zmieniały się stopniowo. Na przykład wśród źródeł gdańskich zdołano wyodrębnić ponad czterdzieści rozmaitych kształtów główek fajek, wykonanych od początku XVII do połowy XIX w.⁹ W wielu przypadkach ustalono ośrodek produkcyjny na podstawie sygnatury umieszczonej na ostrodze fajki. Oznaczenia te nie dają jednak pewności w określeniu chronologii, niektóre z nich używane były bowiem nawet przez dwieście bądź więcej lat. Niezbędna w procesie identyfikacji obiektu jest więc konfrontacja kształtu i wielkości główki z sygnaturą umieszczoną na ostrodze jak również ze średnicą otworu kanału dymowego oraz treścią wszelkich inskrypcji na cybuchach fajek¹⁰.

Pochodzące z Bydgoszczy fragmenty fajek z białej glinki kaolinowej odkrywane były w wielu systematycznie rozpoznanych wykopach archeologicznych a także podczas nadzorów konserwatorskich nad inwestycjami naruszającymi warstwy kulturowe z czasów nowożytnych. Najbogatsze zespoły tych zabytków odnotowano w sezonie badawczym 1992 r. Prace archeologiczne koncentrowały się w rejonie ul. Grodzkiej nad Brdą, przy reliktach kościoła św. Idziego i na Wyspie Młyńskiej (teren dawnej mennicy). Na pobrzeżach Brdy przy ul. Grodzkiej odkryto ogółem 91 fragmentów cybuchów, 4 fragmenty główek oraz jedną całą główkę z zachowaną ostrogą i widocznym na niej wizerunkiem pentagramu. Cybuchy miały średnice od 8,00 do 8,50 mm, średnice kanału dymnego 2,4–2,6 mm, zachowaną długość 2,5–7,5 cm. Wymiary zachowanej główki były następujące: wysokość 5,0 cm, wysokość szyjki 1,2–1,4 cm, wysokość ostrogi 0,6 cm (ryc. 1 : 6). Należy ona do typu o główce owoidalnej, lekko asymetrycznej. Cybuchy fajek w kilku przypadkach zdobione były ornamentem falistych, dookołnych żłobków, a na jednym z okazów widnieje napis FABRIQUE ROSTINU (ryc. 1 : 7).

W obrębie stanowiska na Wyspie Młyńskiej znaleziono 28 fragmentów cybuchów fajek. Wymiary tych zabytków zbliżone były do wartości określonych dla zbioru z rejonu ulicy Grodzkiej. Oprócz tego, na Wyspie Młyńskiej odkryto również wyjątkowe dotąd w Bydgoszczy, całkowicie odmienne fajki zwane lulkami, datowane na XVII wiek¹¹. Lulki, w odróżnie-

⁶ T. Witkowska, *Manufaktura fajek glinianych z Rościna, gmina Myślubórz*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. XXXV/XXXVI, 1989/1990, s. 298.

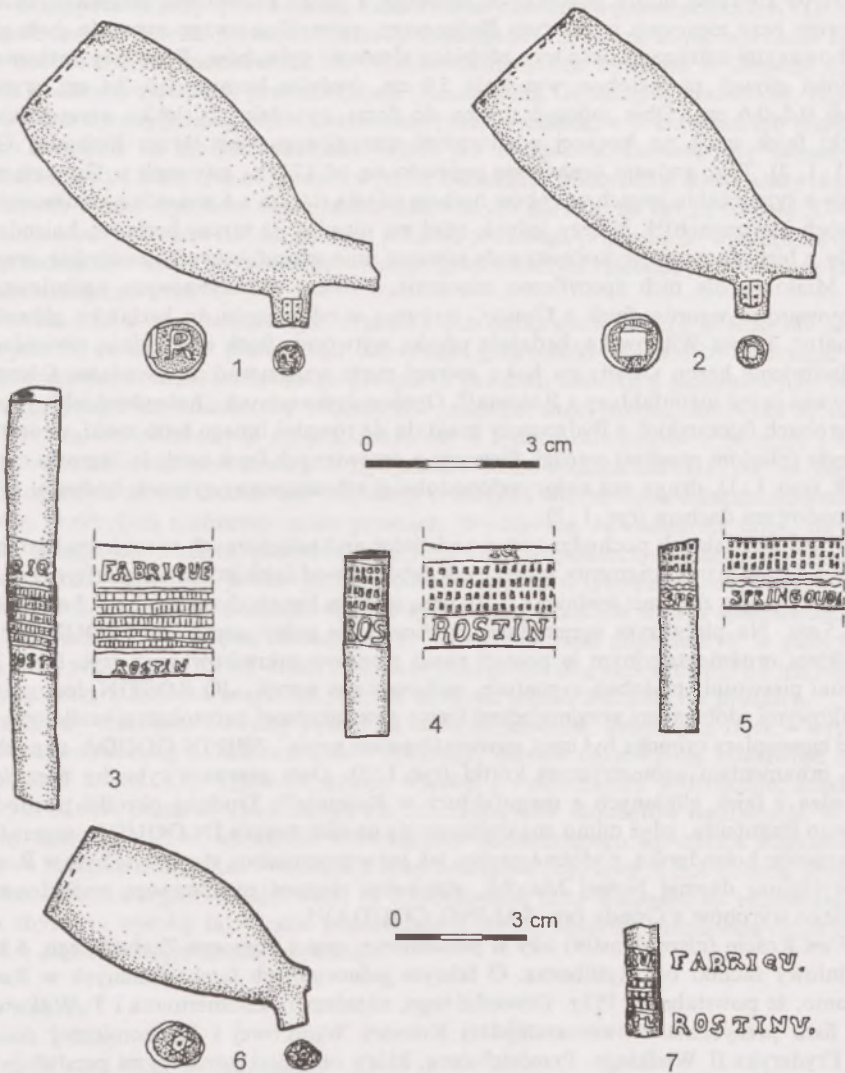
⁷ D. Mikłaszewicz, *Fajki z wraków zalegających na dnie Zatoki Gdańskiej*, „Pomorania Antiqua”, t. XV, 1994, s. 267.

⁸ K.M. Kowalski, op.cit., s. 128.

⁹ Tenże, *Fajki typu holenderskiego odkryte w Gdańsku*, „Dawna Fajka Gliniana”, nr 1, 1988, s. 61–86.

¹⁰ Obliczenia A. Oswald dowodzą, że średnica otworu dymowego w fajkach zmniejszała się w okresie od 1620 do 1800 r., A. Oswald, *Clay Pipes for the Archaeologist*, British Archaeological Reports 14, Oxford 1975.

¹¹ B. Świątkiewicz-Siekierska, J. Woźny, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych na terenie dawnej mennicy w Bydgoszczy, stanowisko 3*, „Komunikaty Archeologiczne”, t. VI, 1994, s. 130.

Ryc. 1. Fragmenty fajek glinianych ze staromiejskiego centrum Bydgoszczy
(1, 2, 6 – główki fajek; 3, 4, 5, 7 – ornamentowane fragmenty cybuchów)

Abb. 1. Bruchstücke der Tonpfeifen aus dem altstädtischen Zentrum Brombergs
(1, 2, 6 – Pfeifenköpfe; 3, 4, 5, 7 – verzierte Bruchstücke der Pfeifenröhre)

niu od form jednorodnych, składały się z części, w którą napychano tytoń (cylinder), oraz krótkiej szyjki z otworem do wkładania drewnianego cybuchu. Posiadały one grube ścianki, polewane od zewnątrz żółto-brązowym szkliwem¹².

¹² A. Świechowska, *Warsztat garncarski z końca XVII wieku*, [w:] *Szkice staromiejskie*, red. O. Puciata i in., Warszawa 1955, s. 154–155.

Wśród znacznej liczby pozostałych znalezisk z glinki kaolinowej, pozyskanych dzięki nadzorom prac ziemnych w centrum Bydgoszczy, szczególną uwagę zwracają dwie główki z zachowanymi ostrogami oraz trzy zdobione elementy cybuchów. Rozmiary zachowanych w całości główek są podobne: wysokość 5,0 cm, średnica komory 2,2–2,4 cm, wysokość ostrogi 0,5–0,6 cm. Obie zaliczyć można do form owoidalnych, lekko asymetrycznych. Główki fajek mają na bocznej powierzchni ostrogi sygnaturę tarczy herbowej Goudy (ryc. 1 : 1, 2). Tego rodzaju oznaczenie pojawiło się od 1739 r., gdy cech w Goudzie podjął decyzję o sygnowaniu swoich wyrobów herbem miasta (tarcza z 6 gwiazdami umieszczonymi w dwóch kolumnach)¹³. Należy jednak mieć na uwadze, iż tarczę herbową holenderskiej Goudy z biegiem czasu wykorzystywały również inne manufaktury holenderskie oraz pruskie. Miało to dla nich specyficzne znaczenie, bowiem wskazywało na naśladownictwo renomowanych wzorów fajek z Goudy, zarówno w odniesieniu do kształtów główek, jak i sygnatur. Teresa Witkowska, badająca pruską wytwórnę fajek w Rościnnie, stwierdziła, że umiejscowienie herbu Goudy na boku ostrogi może wskazywać na świadome fałszerstwo stosowane przez manufakturę z Rościna¹⁴. Oprócz dyskusyjnych „holenderskich” sygnatur, na wyrobach fajczarskich z Bydgoszczy znajdują się również innego typu znaki, umieszczane na pięcie (płaskim spodzie) ostrogi. Pierwsza z omawianych fajek posiada literowe oznaczenie IR (ryc. 1 : 1), druga zaś najprawdopodobniej schematyczny rysunek budynku krytego dwuspadowym dachem (ryc. 1 : 2).

W grupie znalezisk pochodzących z nadzorów archeologicznych w centrum Bydgoszczy znajdują się także trzy fragmenty zdobionych cybuchów od fajek jednorodnych (ryc. 1 : 3, 4, 5). Ich rozmiary były zbliżone: średnice 8,0–9,0 mm, średnice kanału dymnego 2,0–2,5 mm, długość 3,2–7,5 cm. Na pierwszym egzemplarzu zachował się pełny napis FABRIQUE ROSTIN z wątkiem ornamentacyjnym w postaci pasm pionowo zakreskowanych (ryc. 1 : 3). Drugi posiadał pierwotnie podobną sygnaturę, zachowaną w wersji ...IQ ROSTIN, lecz różnił się dodatkowymi zdobieniami przyjmującymi formę geometrycznej, prostokątnej kratki (ryc. 1 : 4). Trzeci egzemplarz cybucha był inny, zawierał bowiem napis ...SPR IN GOUDA, uzupełniony także ornamentem geometrycznej kratki (ryc. 1 : 5). Dwa pierwsze cybuchy niewątpliwie pochodzą z fajek glinianych z manufaktury w Rościnnie¹⁵. Trudniej określić pochodzenie trzeciego fragmentu, gdyż mimo znajdującego się na nim zwrotu IN GOUDA, sugerującego proveniencję holenderską, podobne napisy, jak już wspomniałem, stosowane były w Rościnnie, na terytorium dawnej Nowej Marchii, stanowiąc element nieuczciwego naśladownictwa pruskiego wyrobów z Goudy (np. SALING GOUDA)¹⁶.

Wieś Rościn (niem. Rostin) leży w południowej części Pomorza Zachodniego, 6 km na południowy zachód od Myśliborza. O fabryce jednorodnych fajek glinianych w Rościnnie wiadomo, że powstała w 1753 r. Dowodzi tego, zdaniem E. Zimmermana i T. Witkowskiej, treść listu prezydenta Nowomarchijskiej Komory Wojskowej i Ekonomicznej do króla Prus Fryderyka II Wielkiego. Przedsiębiorcą, który otrzymał koncesję na produkcję fajek w Rościnnie, był właściciel tej wsi, pułkownik Ernst von Bredow. Jemu też przypisuje się odkrycie złóż białej glinki w okolicy Rościna¹⁷. Zmienne koleje losu wytwórni nie zahamowały jej produkcji przez kolejne pięćdziesiąt lat. Data zamykająca istnienie manufaktury rościńskiej nie jest pewna, aczkolwiek można przypuszczać, że zaniechano tu wytwarzania fajek z glinki kaolinowej około 1804 r.¹⁸

¹³ D. Mikłaszewicz, *Fajki z wraków...*, s. 282.

¹⁴ T. Witkowska, op. cit., s. 294.

¹⁵ Tamże, tabl. 9.

¹⁶ Tamże, s. 293–294.

¹⁷ E. Zimmerman, *Fajki z badań archeologicznych w Rzucewie*, Gdańsk 1990, s. 56.

¹⁸ T. Witkowska, op. cit., s. 285.

Według powszechnej opinii badaczy historii kultury materialnej ziem polskich XVII–XIX w. fajki jednorodne były importami. Niekiedy sugeruje się, że rynek zbytu wyrobów fajczarskich miał charakter mieszczkański. W Niderlandach oprócz wytwórni w Goudzie działało jeszcze 15 innych ośrodków produkcyjnych (Amsterdam, Groningen, Maastricht, Nijmegen i inne)¹⁹. Ich wyroby jednak, często znajdowane przez archeologów w Gdańsku lub Warszawie, rzadko docierały do małych ośrodków takich jak Bydgoszcz. Główną rolę natomiast na bydgoskim rynku lokalnym odgrywały wyroby z Rościna. Obecność w Bydgoszczy charakterystycznych typów wyrobów fajczarskich datowanych głównie na drugą połowę XVIII w., a pochodzących z terenów nadodrzańskich państwa pruskiego, prowadzi do wniosku, że dopływ tych przedmiotów szedł w parze z ożywieniem gospodarczym regionu, po włączeniu Okręgu Nadnoteckiego do Prus²⁰.

Powszechne występowanie fajek sygnowanych przez manufakturę w Rościnie jest być może jednym ze skutków ponownego odrodzenia gospodarki i handlu bydgoskiego, szczególnie w okresie realizacji szerokiego programu pruskich inwestycji państwowych. Wiosną 1773 r. przystąpiono do budowy Kanału Bydgoskiego, który ukończono wraz ze śluzami w 1774 roku. Przy inwestycji tej pracowało ok. 8 tysięcy robotników z Niemiec i Czech. W tym również czasie powstawały w Bydgoszczy liczne większe zakłady, jak np. rafineria cukru, odlewnia żelaza, farbiarnia²¹. Rozwój przemysłu wspomagała działalność handlowa kupców, przybyłych z różnych miast pruskich. Wydaje się, że znaleziska fajek, na pozór bardzo odległe od wielkich procesów politycznych i gospodarczych, stanowią mogą, jak w przypadku Bydgoszczy, jeszcze jedno źródło informacji o tych procesach, przede wszystkim zaś o ich wpływie na poziom i sposób życia uczestniczących w nich społeczności. Jeśli zatem przyjmujemy, za innymi badaczami, że jednorodne fajki gliniane były w głębi Polski importami, pod koniec XVIII wieku zaistniały szczególnie dogodne warunki do ich napływu do Bydgoszczy z Rościna oraz z innych, nie znanych jeszcze manufaktur pruskich.

Problemy wskazane powyżej wymagają dalszych studiów. Znaleziska fajek – wyrobów często naśladowanych i fałszowanych – stwarzają jedynie ograniczoną możliwość dobrej interpretacji źródła. Do wyjątków należą wyroby z manufaktury w Rościnie, działającej tylko pół wieku, przez co zwiększa się ich znaczenie jako elementów datujących. W Bydgoszczy końca XVIII w. większość mieszkańców rozrastającego się miasta stanowiła napływowa ludność niemiecka, zwłaszcza kupcy i rzemieślnicy, oraz liczna obsada pruskiego garnizonu wojskowego²². Znajdowane tu importowane fajki wskazują na rozszerzenie się rynku zbytu na wyroby fajczarskie pochodzące z Nowej Marchii, niezależnie od oryginalnego lub sfalszowanego znaku wytwórcy.

Adres Autora:

Dr Jacek Woźny

Instytut Historii WSP w Bydgoszczy

ul. Przemysłowa 34

85-758 Bydgoszcz

¹⁹ K.M. Kowalski, *Artefakty jako źródła...*, s. 129.

²⁰ F. Mincer, op. cit., s. 93.

²¹ Tenże, *Przemiany administracyjne i społeczno-gospodarcze w pierwszym okresie rządów pruskich (1772–1806)*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 1, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań 1991, s. 341.

²² F. Mincer, op. cit., s. 101.

TONPFEIFEN AUS BROMBERG AUS DEM 18. JAHRHUNDERT
(MÖGLICHKEITEN UND EINSCHRÄNKUNGEN
IN DER INTERPRETATION DER QUELLEN)

Dieser Bericht ist ein Beitrag zum Problem der Benutzung der Tonpfeifen auf dem Gebiet Polens (vor allem in mittelgroßen und in kleineren Städten) im 18. Jahrhundert. Dieses Problem zeigt der Autor am Beispiel der Ausgrabungen im altstädtischen Zentrum von Bromberg, einer Stadt, die über mehr als ein halbes Jahrhundert fast verfallen war (zählte etwa 1 000 Einwohner) und nach dem Anschluss an Preußen im Jahre 1772 wieder einen Aufschwung erlebte. Anfang des 19. Jahrhunderts zählte Bromberg etwa 4 000 Einwohner.

Im Laufe der archäologischen Forschungen, die im Jahre 1992 geführt wurden, entdeckte man in der Altstadt, außer anderen Denkmäler, etwa 130 Bruchteile gleichartiger Tonpfeifen. Die Kennzeichen auf den Erzeugnissen zeugen davon, dass sie in der preußischen Manufaktur in Rostin, in Westpommern, die in den Jahren 1753–1804 in Betrieb war, angefertigt worden sind. Die Pfeifen sind nach Bromberg in der II. Hälfte des 18. Jahrhunderts eingegangen, als die Stadt einen Aufschwung in der Wirtschaft und in den Handelskontakten erlebte. In dieser Zeit wurde gerade der Kanal, der die Zuflüsse von der Weichsel und von der Oder miteinander verbunden hat, angelegt und in die Stadt, die Hauptstadt der Region an der Netze, strömten Handwerker, Beamte und die Armee aus Preußen zu. Die Pfeifen stellen noch einen die schriftlichen Quellen ergänzenden materiellen Beweis eines wirtschaftlichen Aufschwungs der Stadt und einer immer größeren Immigration dar.

Übersetzt von
Mirosława Szreniawska